

ЛЕКЦІЯ 6

Тема: Економічне зростання і сталий розвиток

План

1. Економічний розвиток та економічне зростання.
2. Фактори економічного зростання і сталий розвиток.
3. Теорії і концепції сталого розвитку.

1. Економічний розвиток та економічне зростання

Економічний розвиток відноситься до найважливіших понять макроекономічної науки. Він є процесом глибокої трансформації та модернізації економічної та соціальної систем. Поряд із зростанням доходів і виробництва він також передбачає зміни в інституційній, соціальній, адміністративній системах, управлінні суспільними процесами.

Найбільш загальний (філософський) підхід до поняття суспільного розвитку характеризує його як якісні зміни об'єктів, появу нових суспільних форм, інновацій, а також трансформацію внутрішніх та зовнішніх зв'язків між об'єктами будь-якої, в тому числі і економічної системи.

Економічний розвиток – це виникнення якісних змін в економічній системі суспільства, які приводять до підвищення ефективності її функціонування та удосконалення базових елементів основних структур.

У документах, науковій та навчальній літературі нерідко використовують термін «соціально-економічний розвиток», підкреслюючи тим самим тісний зв'язок між рівнем економічного розвитку і вирішенням соціальних проблем. Таке підкреслення було необхідне тому, що раніше, практично до 80-х рр. минулого століття економічний розвиток нерідко був відмежований від соціальних проблем. Сьогодні під соціально-економічним розвитком частіше за все розуміють процес безупинної зміни матеріального базису виробництва, а також усієї сукупності різноманітних відносин між економічними суб'єктами, соціальними групами населення.

Соціально-економічний розвиток – складний суперечливий процес, у якому взаємодіють позитивні і негативні фактори, а періоди прогресу змінюються періодами регресу. Політичні і військові потрясіння, соціальні конфлікти, екологічні катастрофи можуть призупинити розвиток економіки будь-якої країни, відкинути її на кілька десятиліть назад, а іноді привести і до остаточної загибелі, як це було із стародавніми цивілізаціями.

В основі розвитку економіки лежать досягнення науки, технічного прогресу, розширення їхнього технологічного застосування, що дозволяє частково замінювати гостродефіцитні ресурси, знижувати загальну ресурсоемність виробництва, витримувати екологічні вимоги й обмеження. Усе це впливає на обсяги і структуру виробництва та валового внутрішнього продукту (ВВП).

Економічний розвиток передбачає таку поведінку та зростання здібностей працюючих, які б утверджували новітні технології; він базується на сучасній освіті, інфраструктурі та інституціях; означає систематичне і довготривале поліпшення матеріальних і духовних умов життя людей на основі зростання продуктивності праці та капіталу.

У той же час в суспільстві змінюються стандарти рівня життя, освіти, культури, охорони здоров'я, інформаційного забезпечення населення і бізнесу, формуються нові і розвиваються традиційні потреби суспільства. Зростає роль міжнародного наукового співробітництва, наприклад, в освоєнні космічного простору, в області генетики й енергетики майбутнього. Отже, соціально-економічний розвиток на тривалих часових інтервалах можна розглядати як прогресивний, поступальний процес.

Однією з характеристик економічного розвитку макроекономічна наука розглядає економічне зростання.

Економічне зростання – це кількісна характеристика змін параметрів економічної системи: збільшення ВВП, обсягів споживання, сукупного попиту, робочої сили, населення, капіталу, інвестицій тощо, які, як правило, сприяють соціально-економічному розвитку.

Розвиток та зростання не слід ототожнювати: розвиток передбачає якісну зміну елементів системи, а зростання – кількісну. Отже, економічне зростання пов'язане із кількісною зміною обсягів виробництва і споживання ВВП. Воно буває *позитивним*, якщо реальні (порівняні) обсяги ВВП в аналізованому періоді перевищують його рівень у базисному році, і *негативним* – падіння обсягів виробництва та споживання.

Економічне зростання є однією з головних макроекономічних цілей будь-якої країни, досягнення якої зумовлене необхідністю випереджаючого зростання національного доходу в порівнянні із зростанням чисельності населення для підвищення рівня життя в країні.

Показниками економічного зростання виступають:

1) збільшення реального ВВП (чистого валового продукту (ЧВП) або національного доходу (НД)) в абсолютних величинах за певний проміжок часу;

Бувають однак і нестандартні ситуації. Під час структурних трансформацій, коли відбувається скорочення неефективних виробництв, обсяг ВВП може знизитися на якийсь час. Так було в США в 70-ті роки під час енергетичної кризи, коли відбувалося масове заміщення енергоємних виробництв. Проте економічний розвиток не припинявся, оскільки створювалися умови для підвищення загальної ефективності використання обмежених виробничих ресурсів.

Аналогічні ситуації характерні для першого періоду ринкового реформування країн із перехідною економікою. Приватизація державної власності, лібералізація цін, демілітаризація економіки, заміщення бюджетного фінансування банківським кредитуванням – усе це, безсумнівно, є **позитивною якісною зміною**, що знаменує собою факт економічного розвитку. Однак воно супроводжується спадом виробництва, іноді дуже значним. Це відбувається тому, що існує об'єктивний часовий лаг, що потрібен для пристосування товаровиробників до нових умов господарювання. На жаль, цей природний період подовжується в результаті непослідовної політики реформування чи інших помилкових рішень уряду.

Інша ситуація, коли економічне зростання (кількісне зростання ВВП, інвестицій тощо) супроводжується негативними явищами: забруднення навколишнього середовища, використанням застарілих технологій, зменшенням тривалості життя, зростанням кількості хвороб та ін. Тоді мова йде про **негативні явища** в економічній системі, які не відповідають процесу розвитку.

Тобто **кількісне зростання стає основою не розвитку, а деградації соціально-економічної системи, нарощування кількісних показників не супроводжується позитивними якісними змінами.**

2) збільшення реального ВВП (ЧВП або НД) в розрахунку на душу населення;

3) збільшення реального ВВП (ЧВП або НД) в розрахунку на одного зайнятого.

Незалежно від того, яке із наведених визначень обране для аналізу, економічне зростання завжди вимірюється *річними темпами зростання*.

Виділяють два **типи економічного зростання** – *екстенсивний та інтенсивний*.

Екстенсивний тип передбачає зростання на основі збільшення кількості залучених у процес виробництва ресурсів.

Інтенсивний тип – здійснюється на основі зростання ефективності (віддачі) використання ресурсів.

Найважливішими **проблемами теорії економічного зростання** є:

- відшукання джерел зростання;
- забезпечення довготривалої сталості;
- темпи оновлення та структура національного господарства;
- економічні наслідки технічного прогресу;
- підходи до вимірів факторів та результатів.

За сучасних умов економічний розвиток набув глобального характеру, виходячи за межі окремих країн і регіонів, що потребує внесення коректив у функціонування світової соціально-економічної системи. Щоб економічний розвиток мав сталу тенденцію і визначені перспективи, він повинен бути *збалансованим, врівноваженим у системі „економіка – природа – соціум” та самопідтримуваним*. Збалансованість і рівновага повинні підтримуватись постійними змінами, які породжуються самою економікою.

Глобальна **економічна рівновага**, суть якої сформулював член **Римського клубу Е. Пестель**, означає такий стан, за якого чисельність населення та обсяг капіталу залишаються незмінними, а між чинниками, що впливають на їх збільшення або зменшення, підтримується стійкий баланс.

Для досягнення глобальної рівноваги необхідні певні передумови:

- обсяг капіталу і чисельність населення залишаються постійними, темпи народжуваності і смертності, попит на капітальні вкладення (інвестиції) і амортизація – однакові;
- початкові значення народжуваності, смертності, інвестицій та амортизації – мінімальні;
- рівні, на яких стабілізується капітал і чисельність населення, та співвідношення між ними встановлюються відповідно до суспільних потреб.

Сформульовані Е. Пестелем передумови глобальної рівноваги стосуються національного господарства, в якому держава відповідними економічними та іншими засобами впливає на динаміку і структуру економічного розвитку. У цьому контексті значення національних стратегій сталого розвитку важко переоцінити. Взаємодія національних господарських комплексів, з одного боку, та імпульси світового ринку – з іншого, є запорукою формування глобальної економічної рівноваги та біосферосумісності (тобто включеності у структуру і динаміку біосфери).

Показниками, які характеризують сталість розвитку і біосферосумісність, можуть бути:

- частка ресурсомістких і екологічно безпечних галузей у структурі промисловості;
- частка наукомісткої та екологічно сертифікованої продукції у загальному обсязі виробництва;
- інноваційна активність;
- ступінь рециркуляції і замкнутості виробничих процесів;
- надходження платежів за природокористування та їх структура: за використання природних ресурсів (рента) та за забруднення компонентів природного середовища (збитки);
- розвиток соціальної інфраструктури;
- рівень добробуту населення; довголіття тощо.

У зв'язку із поширенням у світі концепції сталого розвитку в категоріальний апарат економічної науки увійшли поняття «*сталий економічний розвиток*» та «*стале економічне зростання*».

Сталий економічний розвиток (sustainable economic development) – процес структурної перебудови економіки відповідно до потреб збалансованого розвитку виробництва, соціальної сфери, населення і навколишнього природного середовища, технологічного і соціального прогресу.

Стале економічне зростання (sustainable economic growth) – це одна з основних цілей макроекономічної політики, досягнення якої забезпечує випереджальний ріст реального обсягу продукції (ВВП) у порівнянні з ростом населення для підвищення життєвого рівня, не виходячи за межі господарської ємності екосистем.

Суть структурної перебудови економіки для цілей сталого розвитку полягає в переорієнтації матеріальних, трудових, фінансових ресурсів на користь енергоефективних, ресурсозберігаючих, високотехнологічних, наукомістких та екологічно безпечних галузей.

Сталий економічний розвиток забезпечується за рахунок сталого економічного зростання.

Стале економічне зростання забезпечується за рахунок зменшення частки невідновлюваних природних ресурсів, що досягається більш ефективним їхнім використанням, переходом на відновлювані ресурси за мінімізації шкідливого впливу процесів виробництва на довкілля.

Такі підходи дають можливість підтримувати економічне зростання в довготривалій перспективі, забезпечуючи максимально можливе відтворення всіх видів ресурсів. Темпи сталого економічного зростання повинні забезпечувати відповідність наявних ресурсів обсягу сукупного попиту, що виключить необхідність підвищення цін на фактори виробництва через їхню зростаючу нестачу. Отже, виникнення концепції сталого розвитку підірвало фундаментальну основу традиційної економіки – необмежене економічне зростання. Традиційна економіка стверджувала, що максимізація прибутку і задоволення споживачів в ринковій системі є сумісним із максимізацією добробуту. Але виникнення кризових явищ в економіці 70-80-х рр. показало, що орієнтація економіки на короткострокову максимізацію прибутку та задоволення індивідуумів-споживачів у кінцевому підсумку призводить до виснаження природних та людських ресурсів. Це і висунуло на порядок денний необхідність винайдення нових схем виробництва і споживання, що не будуть іти у протиріччя з новими потребами розвитку людства – збереження та вдосконалення соціуму в тісному взаємозв'язку із природним середовищем.

2 Фактори економічного зростання і сталий розвиток

Соціально-економічний розвиток та зростання обсягів ВВП відбуваються завдяки використанню ресурсів, тобто факторів виробництва. Усі виробничі ресурси кожної країни у певний період часу обмежені, вони мають кількісну і якісну визначеність.

До *основних факторів виробництва та економічного розвитку* в класичній економічній науці відносять капітал, працю та землю, тобто трудові ресурси, засоби виробництва у товарній та грошовій формі та природні ресурси.

1) Трудові ресурси характеризуються:

- чисельністю економічно активного населення, рівнем його загальної і професійної освіти, ділової кваліфікації;
- співвідношенням зайнятих і безробітних, можливостями зміни галузевої і територіальної структури зайнятості;
- наявністю та рівнем розвитку систем підготовки і перепідготовки фахівців.

2) Найбільш активним і мобільним фактором виробництва є капітал у вигляді **виробничих фондів** (або засобів виробництва). Основні фонди складають основу будь-якого підприємства, вони мають цілком визначені якісні і кількісні характеристики:

техніко-технологічний рівень, вартість, вік і зношеність, відповідність екологічним вимогам та інші характеристики.

3) Природні ресурси – це запаси корисних копалин, їхнє місце розташування, інфраструктурна облаштованість регіонів видобутку і переробки, технологія видобутку. До природних ресурсів відносять також рекреаційні зони та історичні місця, які є основою організації туристичного бізнесу. Кількісні обмеження природних факторів можуть бути частково компенсовані удосконалюванням технології видобутку і переробки. Але сьогоденний стан світового господарства свідчить про необхідність розширення розуміння природного фактору.

Всі фактори можна розділити на **дві групи: екстенсивні** (забезпечують економічний розвиток за рахунок свого кількісного збільшення) **та інтенсивні** (забезпечують економічний розвиток за рахунок підвищення ефективності власного використання).

До **екстенсивних факторів** відносять збільшення чисельності зайнятих; збільшення фізичного обсягу капіталу; залучення додаткових природних ресурсів (нові розвідані родовища).

До **інтенсивних факторів** – технологічний прогрес; рівень освіти та професійної підготовки кадрів; економія за рахунок зростання масштабу виробництва; покращення розподілу ресурсів; законодавчі, інституційні та інші фактори.

За оцінками МВФ, у розвинутих країнах споживання природних ресурсів на одиницю готової продукції щорічно скорочується на 1,25 %. У США за період 1970-2000 рр. споживання паливно-енергетичних ресурсів зросло майже на 28 %, проте енергоємність ВВП зменшилась в 1,7 рази.

Цікаво, що взаємодія соціальних та екологічних факторів викликала необхідність розгляду такого фактору виробництва як людський капітал.

Людський капітал – це сформований або розвинений у результаті інвестицій і накопичений людьми (людиною) певний запас здоров'я, знань, навичок, здібностей, мотивацій, який цілеспрямовано використовується в певній сфері суспільного виробництва, сприяє зростанню продуктивності праці й завдяки цьому впливає на зростання доходів.

Для збільшення людського капіталу необхідно формувати умови для зміцнення здоров'я, отримання освіти, знань та навичок, що мають інтегральний соціальний ефект, від якого виграє не лише конкретна людина, а й суспільство в цілому.

Як свідчать дослідження, людські ресурси забезпечують 70-80 % добробуту суспільства. Найбільш розвинуті країни світу в результаті розвитку ефективної системи освіти отримують до 40 % ВВП. Кожна гривня, спрямована на розвиток освіти, забезпечує 3-5 гривень прибутку. Таким чином, людський капітал є реальним фактором економічного і соціо-екологічного розвитку суспільства з одного боку, та найпривабливішою сферою для інвестування – з іншого.

Новітні технології, як фактор розвитку, тісно пов'язані з якістю людського капіталу і є, по суті, його продуктами. Розробка і впровадження інновацій забезпечують оновлення і модернізацію виробництва, збільшують частку високо-технологічної продукції, підвищують конкурентоспроможність вітчизняного виробництва, диверсифікують експорт, сприяють розширенню існуючих тавиходу на нові ринки. Таким чином, світова практика доводить, що запорукою сталості, збалансованості, біосферосумісності є такий економічний розвиток і економічне зростання, які забезпечують прогрес та добробут суспільства на якісно новій ресурсній і технологічній базі та ефективному управлінні. Сучасні процеси економічного розвитку і економічна рівновага дедалі більшою мірою детермінуються природно-ресурсними і екологічними обмеженнями. Провідна роль у забезпеченні сталого розвитку належить таким факторам як еколого-економічний та інноваційно-технологічний, які мають спільну рису – високу інтелектомісткість.

Активізація цих факторів, заснованих на знаннях, здатна забезпечити стан довгострокової рівноваги, прогресу та економічної і екологічної безпеки.

3. Теорії і концепції сталого розвитку

Теорії сталого розвитку і стратегії його реалізації характеризуються надзвичайною багатоманітністю. Ще у першій половині XIX ст. **Д. Мілль** звернув увагу на суперечності між економічним зростанням та обмеженістю ресурсів і висунув ідею підтримки у майбутньому **«стаціонарного стану» економіки**. В 30-х рр. XX ст. **А. Пігу** виділив такі економічні функції навколишнього природного середовища:

- 1) суспільне споживання;
- 2) розміщення відходів;
- 3) територіальна база для господарської діяльності економічних суб'єктів;
- 4) запас сировини.

Кожна з цих функцій, враховуючи обмеженість (вичерпність, граничність) факторів виробництва, зменшує потенціал економічного зростання внаслідок кількісного і якісного виснаження. **«Неокласична теорія» екологічного регулювання** А. Пігу доводить ефективність такого господарського механізму природокористування, який дозволив би трансформувати так звані зовнішні (екстернальні) витрати на компенсацію екологічних збитків у внутрішні (інтернальні) витрати по їх запобіганню, які мають включатись у собівартість та ціну продукції. За таких умов на зміну стереотипу екстреного реагування на кризи навколишнього середовища має прийти стратегія превентивного управління ризиком.

Головною загрозою, що може привести до *екологічної катастрофи*, є порушення замкнутості глобальних біохімічних кругообігів, спричинене високим рівнем використання ресурсів біосфери. Оскільки вплив на динаміку біосфери переважно антропогенний, то первинним у забезпеченні сталого розвитку є пошук нової стратегії соціально-економічного розвитку.

Питання стійкості економіки та рівноваги розглядалися в багатьох економічних теоріях. Так, **теорія самопідтримуваного зростання У. Ростоу** базується на стимулюванні розвитку техніко-економічних елементів господарської системи: рівня розвитку техніки, галузевої структури господарства, частки виробничого накопичення у національному доході, структури споживання тощо. Ці імпульси здатні ущільнити в часі перехід від промислової стадії розвитку через стадії “зрілості” і масового виробництва до інформаційної.

Інвестиції як каталізатор розвитку трактуються у теоріях **Р. Харрода-Е. Домара** і **Дж. Кейнса**. У теоріях циклів кон'юнктури **М.Д. Кондратьєва** та **Й. Шумпетера** науково-технічний прогрес та технологічні новації розглядаються не як зовнішній, а органічно вмонтований в механізм великих циклів елемент.

Як показав **Р. Нуреев**, такий механізм здатний спричинити зміну траєкторії кругообігу і змістити стан рівноваги. Зміни в кругообігу і зміщення центру рівноваги під впливом нових комбінацій ресурсів і факторів виробництва зумовлюють в економіці ланцюгову реакцію, продуктами якої є нові технології, нова організація виробництва, нові ринки збуту.

Суттєвий доробок у теорію сталого розвитку внесли вчені, які віддають перевагу *економічним регуляторам еколого-виробничої збалансованості, удосконаленню ринкового регулювання процесів суспільно-природної взаємодії* (Д. Макінтош, Р. Солоу, Р. Коуз, А. Ендрес та ін.). Так, **Р. Коуз** запропонував (1960 р.) **теорію зовнішніх ефектів**, під якими розуміються екологічні проблеми, що обумовлює необхідність прагматичного еколого-політичного підходу до процесів прийняття рішень з питань використання ресурсів природи. Такий підхід полягає в тому, що кожен суб'єкт, який використовує обмежені ресурси, повинен сам відповідати за створені ним для інших обмеження –

ресурсні і екологічні. Йдеться про фінансові, фіскальні, цінові важелі екологічного регулювання.

А. Ендрес пропонує *систему прийняття рішень*, засновану «на інтерналізації зовнішніх ефектів», оскільки сили стихійного ринку не в змозі захистити суспільство від екологічних втрат. Така система має *включати податки, збори і сертифікати, як стимул еколого-технічного прогресу*. Важливу роль має відігравати державна політика, заснована на таких принципах природокористування:

а) встановлення державних нормативів, виходячи з прийнятих стандартів на продукцію, стічні води, атмосферні викиди тощо;

б) самоконтроль компаній або галузей за своїм виробництвом шляхом моніторингу;

в) регулювання ринкової вартості ціни, товарів, послуг з допомогою державних структур.

Поєднання економічних методів і самоконтролю здатне послабити господарський пресинг на природу. В 70-ті рр. поняття «стійкість» використовувалось для опису економіки у рівновазі з екологічними системами підтримки. Група вчених Римського клубу під керівництвом **Д. Медоуза** в книзі «Межі зростання» (1972, доповідь Римському клубу) змодельовала наслідки існуючої моделі світової економічної системи. Вони розглянули п'ять основних змінних (світове населення, індустріалізація, забруднення довкілля, виробництво продовольства та виснаження ресурсів) і визначили, що за існуючих умов технології забезпечують тільки лінійне зростання, що призведе до накопичення негативних наслідків, (особливо екологічних), економічного та соціального краху. Вченими було запропоновано як альтернативу «стійкий стан економіки». Така *стратегія* дістала назву «*нульового зростання*». Рекомендації зводились переважно до обґрунтування необхідності призупинити технічний прогрес, зростання виробництва матеріальних благ і чисельності народонаселення. Зрозуміло, що такі пропозиції виявились утопічними, адже лише на основі технічного прогресу людство в змозі вирішити багато соціально-економічних проблем, сповільнити темпи руйнування екосистем. Достатньо сказати, що після «нафтового шоку» 70-х рр., викликаного підвищенням цін на нафту, і як наслідок – на інші сировинні товари, завдяки енерго- і матеріалозберігаючим технологіям країни змогли втричі знизити питоме споживання енергоресурсів та сировини.

Кожна з охарактеризованих теорій охоплювала певні аспекти сталого розвитку. До зазначеного слід додати *теорію Хікса-Ліндаля* щодо максимального сукупного доходу, який може бути вироблений за умови щонайменше *збереження сукупного капіталу*, за допомогою якого виробляється цей дохід. Ця концепція передбачає оптимальне використання обмежених ресурсів та використання екологічних – природо-, енерго- та матеріалозберігаючих технологій, включаючи добування та переробку сировини, створення екологічноприйнятної продукції, мінімізацію та ліквідацію відходів. Проте виникли питання, який з видів капіталу треба зберігати – фізичний (створений), природний чи людський, в якій мірі різні види капіталу є взаємозамінними, як правильно вартісно оцінювати ці активи, особливо екологічні ресурси. У зв'язку із цим почали розрізняти *слабку та сильну стійкість*.

У концепції сталого розвитку капітал має три форми: *створений людиною* (товари, машини та обладнання, будівлі тощо), *людський* (навички, знання, творчість) та *природний* (природні ресурси). Причому природний капітал виконує три функції:

- забезпечення ресурсів для життєдіяльності людини;
- адсорбція відходів життєдіяльності людини;
- забезпечення збереження довкілля незалежно від життєдіяльності людини або взаємозалежно з нею.

Основою *концепції сталого розвитку* є *збереження капіталу, як створеного людиною, так і природного*. Проблема традиційної економіки в тому, що вона у

розрахунках та практиці робить акцент на збереженні тільки створеного людиною капіталу, не враховуючи природного. Більше того, неокласична теорія вважає, що створений людиною капітал (у формі грошей, ідей та технологій) є майже ідеальним замінником природного капіталу.

Для сталого розвитку необхідно збільшувати загальну суму (створеного людиною + природного) капіталу, коли частина природного може бути замінена створеним людиною, якщо така взаємозамінність має місце. Така ситуація була визначена як **«слабка стійкість»**, що є слабкою в тому, що заснована на припущенні про взаємозамінність капіталів. На відміну від слабкої, **«сильна стійкість»** вимагає збереження як створеного людиною, так і природного капіталу окремо, засновуючись на положенні, що в більшості виробничих функцій вони не взаємозамінюють, а взаємодоповнюють один одного.

Слабка стійкість – це незменшення в часі загальної суми природного та створеного людиною капіталу за умови, що створений людиною капітал може виступати майже ідеальним замінником природного.

Сильна стійкість – це незменшення в часі як створеного людиною, так і природного капіталу, оскільки ці види капіталу взаємодоповнюють один одного.

Поняття «сильної стійкості» більшою мірою відповідає концепції сталого розвитку, але навіть використання підходу «слабкої стійкості» свідчило б про покращення існуючого стану світової економіки. За **сильної стійкості** природний капітал має зберігати свій постійний запас, він розглядається як лімітуючий фактор розвитку, певні екологічно деструктивні типи діяльності повинні бути заборонені.

Прихильники сильної стійкості займають жорстку, часто «антиекономічну» позицію з багатьох питань економічного розвитку: стабілізація чи зменшення масштабів економіки, пріоритет прямого регулювання, жорстке обмеження споживання тощо.

Прихильники слабкої стійкості надають перевагу модифікованому економічному зростанню з урахуванням екологічного, «зеленого» виміру економічних показників, широке використання еколого-економічних інструментів (плата за забруднення та ін.).

Незважаючи на розбіжності в позиціях, обидві сторони протистоять **техногенній концепції розвитку**, яка базується на необмеженому розвитку вільного ринку, орієнтації на суто економічне зростання, експлуатацію природних ресурсів, на вірі в безмежні можливості науково-технічного прогресу, максимізації споживання та ін.

Суттєвою відмінністю цих трьох підходів є ставлення до можливої заміни природного капіталу створеним людиною (антропогенним).

Техногенний підхід говорить про безмежні можливості заміни природного капіталу за рахунок розвитку вільного ринку та НТП. *Прихильники слабкої стійкості* говорять про широкі можливості такої заміни, але за збереження агрегованого запасу всіх видів капіталу. *Концепція сильної стійкості* – про мінімально можливу заміну і збереження величини природного капіталу.

Уже зрозуміло, що можливості заміни природного капіталу не безмежні: цілий ряд функцій та послуг екологічних систем, що є життєво важливими для людини, взагалі не можуть бути замінені. У цьому зв'язку виникла **концепція «критичного природного капіталу»**, тобто ті необхідні для життя природні блага, які не можна замінити штучним шляхом: ландшафти, рідкі види рослин і тварин, озоновий шар, океани тощо, а також незамінні естетичні якості довкілля. Критичний природний капітал має бути збережений за будь-яких варіантів економічного розвитку. Деяка частина природного капіталу може бути замінена створеним людиною – поновлювані природні ресурси та частина неповнюваних (заміна нафти, газу, вугілля на сонячну енергію, енергію вітру тощо).

Сьогодні міжнародні закони дозволяють одній країні використовувати екологічні ресурси іншої країни, тому знову постає питання про взаємозамінність та взаємодоповнюваність створеного людиною та природного капіталів. Окрема країна може замінити природні ресурси, яких у неї немає, грошовим капіталом і купляти на нього

ресурси у інших країн. Але на світовому рівні баланс створеного людиною та природного капіталу повинен зберігатися, оскільки економічна система не може рости безмежно, вона є частиною біосфери планети Земля, яка обмежена кількісно. І питання про розмір економічної підсистеми на планеті вже не є абстрактним, а дуже конкретним, важливим і критичним для виживання людства.

Альтернативним і конструктивним шляхом досягнення збалансованої взаємодії суспільства і природи є розробка моделей стабільності екологічної ситуації. Проте механізми, які забезпечують стабільність екосистем, до кінця ще не з'ясовані ні в соціальній, ні у господарській практиці, ні в наукових розробках. Незначні доробки науки у розв'язанні проблеми охорони навколишнього природного середовища зумовлені, *по-перше*, традиційним спрямуванням природоохоронної практики на боротьбу з наслідками руйнувань і збуджень у природі, а не на їх причини (джерела); *по-друге*, недооцінкою методологічного положення про те, що вихідним моментом впливу на будь-які суспільні і природні явища служить зміна технологічного способу виробництва, умов виробництва і відтворення життєвих благ. У цьому контексті, за умов загострення глобальних екологічних проблем необхідна радикальна зміна підходу до розвитку техніки і технології.

Відвернути глобальну екологічну катастрофу можливо за таких умов:

- докорінного перетворення технологічного способу виробництва і переходу на цій основі до інтенсивного способу відтворення, зміни типу відтворювальних пропорцій у напрямі переважання у сукупному суспільному продукті частки споживчих благ;
- істотної зміни принципів і характеру розподілу життєвих благ між регіонами, спільнотами, соціальними групами;
- подолання антропоцентризму, який набув характеру культу споживання;
- розробки методів цивілізованого упорядкування зростання чисельності населення.

Питання для самоконтролю

1. Що таке економічний розвиток та економічне зростання, які їхні критерії?
2. Що таке фактори економічного зростання?
3. Назвіть класичні та новітні фактори економічного розвитку.
4. Коли співпадають фактори економічного розвитку і економічного зростання?
5. Які основні форми має капітал в теорії сталого розвитку?
6. Поясніть сутність «слабкої» та «сильної стійкості».
7. Розкрийте сутність концепції «критичного природного капіталу».